

Kâdî Abdulcebbar'ın Teolojisinde Eylem Metafizığının Teklifle İlişkisi

The Relationship between the Metaphysics of Action and Proposal in the
Theology of Qadi Abd al-Jabbar

Muhammet AYDIN

Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri Bölümü

Assoc. Prof., Gumushane University, Faculty of Theology, Department
of Basic Islamic Sciences

Gumushane/Türkiye

maydin@gumushane.edu.tr **ORCID:** 0000-0002-0099-9024

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 23 Ekim / October 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 6 Ocak / January 2024

DOI: [10.53683/gifad.1380073](https://doi.org/10.53683/gifad.1380073)

Atıf / Citation: Aydın, Muhammet. "Kâdî Abdulcebbar'ın Teolojisinde Eylem
Metafizığının Teklifle İlişkisi/ The Relationship between the Metaphysics of Action and
Proposal in the Theology of Qadi Abd al-Jabbar ". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 13/25
(Ocak/January 2024/1): 194-217

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty
of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Kelam ilmi hem çağdaşlarının dini akidelerini ispat etmeyi hem de modern disiplinlerin verilerinden hareketle dini prensipleri daha da muhkem kılmayı amaçlar. Bir ilmi disiplinin çağdaşlarının düşünsel ihtiyaçlarını ve entelektüel meraklarını tatmin edebilmesini o disiplinin kendisini yenileme kabiliyetinde aramak gerekir. Diğer taraftan kişinin yükümlülük altında olması ya da teklife muhatap olması her dönemdeki insanı ilgilendiren önemli konulardandır. Yükümlülük konusu beraberinde kişinin eylem kapasitesini ve bununla doğrudan ilgili olan insanın özgürlüğü problemini gündeme taşımaktadır. Özgürlük sorunu insanı, varoluşundan beri meşgul eden temel sorunlardan birisidir. Mu'tezile ekolü, İslam geleneğindeki akılcı damarı temsil eden okullardan birisidir. Bu ekolün eylem metafiziğinde insana alan tanıyan girişimler bulunduğu gibi Sünni ekollerce Allah'ın mutlak kemaline ve sıfatlarına uygun görünmeyen bazı yaklaşımları da benimsediği bilinmektedir. Bu çalışmada Mu'tezile'nin son dönemlerindeki en önemli isimlerinden olan Kâdî Abdulcebbar'ın insan eylemlerine dair yaklaşımlarını yeniden bir okumaya tabi tutarak sünni kesim tarafından da dile getirilen eleştirileri dikkate almayı ve ekollerin yaklaşımlarını Kur'an üzerinden genel bir tasvirini yapmayı hedefledik. Hem Mu'tezilenin hem de Sünni ekollerin hassasiyetlerini hesaba katarak insan eylemlerinde insanın yetkinliğini daha sağlıklı bir temelde ele almaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, Kâdî Abdulcebbar, Eylem, Teklif, Özgürlük.*

Abstract

The science of Kalâm aims both to prove the religious beliefs of its contemporaries and to make religious principles even stronger based on the data of modern disciplines. The ability of a scientific discipline to satisfy the intellectual needs and intellectual curiosity of its contemporaries must be sought in the ability of that discipline to renew itself. The problem of freedom is one of the fundamental problems that has occupied humans since their existence. The Mu'tazila school is one of the schools that represents the rational vein in the Islamic tradition. While this school has initiatives that give space to humans in the metaphysics of action, it is also known that Sunnī schools have adopted some approaches that do not seem compatible with the absolute perfection and attributes of Allāh In this study, we aimed to re-read the approaches of Qadi Abd al-jabbar, one of the most important names of the Mu'tazila in the last period, towards human actions, to take into account the criticisms expressed by the Sunnī community, and to give a general description of the approaches of the schools through the Qur'ān. We tried to address human competence in human actions on a healthier basis, taking into account the sensitivities of both Mu'tazila and Sunnī schools.

Keywords: *Kalām, Qadi Abd al-jabbar, Action, Offer, Freedom.*

Extended Summary

How humans organize and perform their actions, has attracted the attention of thinkers since the early periods. Theologians have felt the need to focus on this issue since the beginning. Because, while the subject concerns the divine essence and some of His basic attributes; on the other hand, it concerns the person to whom the offer is made, his abilities, freedom and life. According to Abū Zayd, the issue of creation of verbs is of such importance that it will be the basis for the emergence of a whole idealistic thought.

Although there is an extensive literature on the subject in the tradition of philosophy and theology, it can be said that the curiosity and questions of today's people cannot be answered at a satisfactory level. Speaking specifically of Kalām, each school focuses on one side of the issue in accordance with its own existential sensitivities, and other aspects are either neglected or offer solutions that will not heal the problem. Nowadays, there is a need for new theological language games that will better direct the way Islamic societies view the world and better ground human responsibility, and explanation models that will help us better understand what is happening.

The issue of acts brings to the agenda fundamental issues such as the purpose of life, the existential existence of being and human freedom.

When we look at Qadi Abd al-jabbar's analyses, it is possible to list the conclusions we reached regarding the language, method and arguments he used as follows.

While dealing with the theological subjects he deals with, he generally tries to use a rational language along with transmitted data. It is seen that he is trying to use a more objective religious language against subjectivity with the method he tries to use. For example, right is an objective concept and a fixed principle of law. It reminds us that when making a decision about a right/justice, the decision should not change depending on the change of people. It is known that these attitudes of people who are happy if the right is ruled in their favor, but do not recognize this decision if the right is ruled against them, are criticized in the Qur'ān. It is seen that he does not embrace theistic subjectivism, on the contrary, he favors moral objectivism, drawing attention to the relativity/relativism that is likely to fall into the issues of rights, justice and cruelty.

It is seen that he preferred to use actual examples that appeal to his period as well as using a rational language. It is clear that the same examples he used will not be sufficient for today. Today's researchers, like him, should be able to make foundations using current conditions/needs/data and

produce new answers to contemporary questions.

The author's references to the principle of justice, which he remembers as a basic principle, are appropriate. With the idea of justice, he evaluates both the concept of God and God's relations with humans. It can be said that this approach corresponds to wisdom in Māturīdī theology. It is also important that the verbs relate their subject to the proposal. The author objects to theological inferences that would make the proposal lose its meaning and presents the central position of the proposal as the fundamental reference point of human freedom.

Kalām schools are expected to have systematic consistency within themselves. Mu'tazila, as a school that focuses on monotheism and justice, does not see the infliction of suffering and persecution on polytheist children, or as we prefer, innocent children, without any reward, as a provision with strong arguments that can be defended religiously and morally. It is a fact acknowledged by the schools of fiqh that children are not subject to the offer because they are not of the age of maturity. It cannot be said that there is theologically sound and convincing evidence to argue that children who are not subject to proposal in terms of belief may be subject to elimination just because their fathers made the wrong choice (choosing denial). It should also be added that children are not criminally responsible. On the other hand, when we remember the principle of personal responsibilities, the sects' approach to the issue in terms of their own power-based conception of God and their approach to the God-human relationship, especially through property, in a way that is abstracted from all wisdom/meaning, should not be seen as correct. In other words, 'the property belongs to Him, He can do whatever He wishes in it', but His actions are not devoid of wisdom, meaning and purpose. It should be noted that the obligation expressed by Mu'tazila should be understood not in an ontological sense but in a moral category, and that this is an internal determination/prediction originating from His essence, not from outside. It should be remembered that God not only has the attribute of power, but also has many other attributes such as knowledge, will, mercy, grace, grace, wisdom and justice.

Giriş

İnsanın Fiillerinde Yetkinliği ve Özgürlüğü

İnsanın fiillerini¹ nasıl organize ettiği ve eylediği ilk dönemlerden

---

¹ Literatürde amel, eylem veya fiil kelimelerinin kapsamlılığı tartışılmaktadır. Biz yeri geldikçe her birini kullanmayı tercih ettik. "Amel, canlı varlığın gayeli olarak yaptığı iş olarak tarif edilir. Amel, fiil kelimesinden daha özel bir manayı ifade eder. Çünkü fiil, bilgisiz ve gayesiz olarak

itibaren düşünürlerin ilgisine mazhar olmuştur. Kalamcılar da başlangıçtan beri bu konu üzerine eğilme ihtiyacı duymuşlardır. Zira konu bir yönüyle ilahi zâtı, O'nun bazı temel sıfatlarını ilgilendirirken; diğer yönüyle teklife muhatap kılınan insanı, yeteneklerini, özgürlüğünü² ve hayatını ilgilendirmektedir. Fiillerin yaratılması meselesi, Ebû Zeyd'e göre bütün bir i'tizâlî düşüncenin ortaya çıkışının temeli olacak önemdedir.³

Konuyla ilgili felsefe ve kalam geleneğinde geniş bir literatür olmasına rağmen, özellikle günümüz insanının merakının ve sorularının tatmin edici bir düzeyde cevaplanamadığı söylenebilir. Kalam özelinde konuşmak gerekirse her ekol kendi varoluşsal hassasiyetleri gereğince konunun bir tarafına ağırlık vermekte diğer yönler ya ihmal edilmekte ya da sadra şifa olmayacak çözümler sunmaktadır. Günümüzde ise İslam toplumlarının dünyaya bakışını daha iyiye yönlendirecek, beşeri sorumluluğu daha iyi temellendirebilecek yeni teolojik dil oyunlarına ve olup bitenleri daha iyi anlamamıza yardımcı olacak açıklama modellerine ihtiyaç bulunmaktadır.⁴

Öte yandan insan fiilleri konusu ele alınan sorunlar itibariyle bir yönüyle teodise/kötülük problemiyle de ilgili olurken; günümüzde popüler hale gelen bir takım inanç sorunlarıyla da ilişkilidir. Çalışmaya konu edindiğimiz Kâdî Abdulcebbar, çalışmalarıyla ve etkisiyle sadece Mu'tezile kelamında değil kalam ilminin genelinin ve İslam düşüncesinin önemli isimlerindedir. Bundan dolayı Kâdî Abdulcebbar'ın konuyla ilgili düşüncelerini bütünsel olarak ele alınmasının isabetli olduğu dile getirilebilir. Kendisinin çözümlemelerine bakıldığında hem teodiseye dair bazı çıkarımlara ulaşılabilir hem de günümüzdeki inanç alanıyla ilgili kimi

---

yapılan işleri de kapsamaktadır." Süleyman Uludağ "Amel", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/13. Diğer yandan "amel, genel olarak kişinin iç dünyası ile ilgili iman, düşünce ve niyet gibi hususları da kapsamaktadır." İbrahim Kâfi Dönmez, "Amel", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/16. Niyet tanımı için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "Niyet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/169-171.

² Hürriyet, İslam kültüründe ilk defa Farabî'nin eserlerinde sosyoloji ve siyaset alanına taşınarak "fertlerin istek ve arzularını gerçekleştirme özgürlüğü" anlamında kullanılmıştır. Kalam'da genellikle ihtiyar kelimesi tercih edilmiştir. Mustafa Çağrı "Hürriyet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 502.

³ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Tefsirde Akılcı Eğilim / Mu'tezile'ye Göre Kur'an'da Mecâz Meselesi*, çev. Numan Konaklı-Nihat Uzun, İstanbul: Mana Yayınları, 2015, 277.

⁴ Fethi Kerim Kazanç, "İslam Kelamında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7:4 (2007), 198. "İnsan doğasının sahip olduğu gerçekliğe bağlı olarak tecrübe edilen sorunlar, tarihsel süreçte benzerlik gösterse de onlara yönelik çözümler çağın insan tipolojisine hitap etmelidir." Seyithan Can, "Modern Anatominin Hareket Kuramı Ekseninde Klasik Kelamın İnsan Fiilleri Anlayışına Uzlaşımçı Yaklaşım", *Kader Dergisi*, 18:2 (2020), 572.

sorulara yönelik çıkarımlara varılabilir.⁵ Onun çalışmalarında özellikle insanın denenmesini anlamsız kılmayacak ve teklifi düşürmeyecek bir yaklaşıma ağırlık verdiği anlaşılmaktadır.

1. Kâdî Abdulcebbar'ın Teolojisinin Temel Belirleyeni Olarak Adalet İlkesi

Adalet, ferdi ve ictimâî yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlaki erdem şeklinde tanımlanmaktadır.⁶ Kur'an'da ise genellikle düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük ve tarafsızlık gibi anlamlarda kullanılmıştır. Kâdî Abdulcebbar'ın tanımı kelami karakter taşır: "Failin başkasına fayda sağlamak veya karşılığını sonradan ödemek kaydıyla zarar vermek üzere yaptığı her türlü hasen fiildir."⁷ Buna ilave olarak adalet, bütün ilahi fiillerin hikmetli ve isabetli olarak nitelendirilmesini, her türlü kabîh, maslahata aykırı iş yapmaktan ve üzerine düşeni ihlal etmekten tenzih edilmesini gerektirir.⁸

Kâdî Abdulcebbar, insan eylemleri konusunu Mu'tezile'nin beş temel ilkesinden birisi olan *adalet* başlığı altında incelemektedir. Ona göre adl sözcüğüyle bazen fiil bazen de fâil kastedilir. Bununla fiil kastedildiğinde başkasına fayda sağlamak veya zarar vermek üzere fâilin yaptığı her türlü hasen fiil anlamına gelir. Bu tanıma göre âlemin Allah tarafından yaratılması adlin gereğidir. Çünkü onda bu mana vardır. Dolayısıyla tanımı, "başkasının hakkını tam olarak vermek ve başkasına ait olanı da ondan almak şeklinde yapmak daha uygundur" şeklindedir.⁹ Düşünürün ulaşmak istediği nokta sahih tanrı tasavvurudur. Nitekim ona göre Allah'ı adl ve hakîm diye nitelendirdiğimiz zaman bununla, O'nun asla çirkin fiil işlemediğini, çirkin işleri tercih etmediğini, kendisine vacip olan şeyleri ihlal etmediğini ve yaptıklarının tümünün hasen olduğunu kastederiz. Bu kabulünü

⁵ Kalam'ın işlevi sadece inanç esaslarını savunmak değil bunun yanında temel ilkelerin doğruluğunu, akli yöntemlere dayanarak ve diğer disiplinlerin verilerinden de yararlanarak kanıtlamaktır. Yusuf Şevki Yavuz, "Kalam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/196.

⁶ Mustafa Çağrı, "Adalet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/341.

⁷ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, 6/1, 48.

⁸ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Din*, nşr. Muhammed Ammare, Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd içinde, Kahire, 1971, 1/169. Krş. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/396.

⁹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi, ed. Metin Yurdağür, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul: 2013, 2/8.

temellendirirken istidlal bi's-şâhid ale'l-ğayb metoduna müracaat eder. Zira metafiziğe dair bir konuyu, ampirik tecrübelerimiz üzerinden örneklediğimizde bu durumun muhataplar nezdinde kabul edileceğini düşünmektedir. Şöyle ki, Allah'ın çirkin fiilden müstağni olduğunun delâletini tecrübi dünyamızdan açıklar. Biz tecrübe dünyasında zorunlu olarak biliyoruz ki, bizden biri bir fiilin çirkin olduğunu, ondan müstağni bulunduğunu ve ona muhtaç olmadığını bildiği zaman, çirkin olanı elbette tercih etmez. Onu tercih etmemesi, çirkinliğini bilmesi ve ondan müstağni olması sebebiyledir.¹⁰ Kendilerine yöneltilebilecek bu metoda karşı savunusu hazırdr: "Delillerin delâlet yolları, şâhid ve gâibe göre değişmez."¹¹ Kâdî Abdulcebbar'ın düşüncesinde adli anlamaya çalışırken bu kelimenin muhalifi olan zulme de değinmek gerekir. Buna delâlet eden hususlardan birisi de zulmün kabîh olduğunun bilinmesidir. Zulmün, zulüm olması sebebiyle kabîh olmasının delili, bir şeyin zulüm olduğunu bildiğimizde başka bir şeyi bilmesek de, onun kötü olduğunu bilmemizdir.

Kâdî Abdulcebbar, yazılarında genellikle ya muhataplarının polemiklerine cevaplar vermekte ya da olası sorular üzerinden sorunu çözümlenmeye çalışmaktadır. Söz gelimi zulmün izafiliği hakkında soru-cevabı şöyle organize etmektedir: "Şayet böyle olmuş olsaydı, bizden biri zulüm ve yalanı emrettiği zaman, bunların hasen olması gerekirdi; adalet ve insaftan nehyettiğinde de kabîh olmaları gerekirdi. Bu fiilin bizim tarafımızdan veya Allah tarafından yapılmış olmasında bir fark olmaması gerekirdi. Çünkü hükmün vacip kılınmasındaki illetler, failerin değişmesiyle değişmez. Kişinin hareketli olmasına hareket sebep olduğunda, bunun Allah tarafından veya başkaları tarafından olması arasında herhangi bir fark olmadığını görmüyor musunuz? Buradaki durum da aynıdır."¹² Nitekim Kur'an'a göre adaletin ölçüsü ya da dayanağı hakkaniyettir. Hak, objektif bir kavram ve sabit bir kanun ilkesidir. Bir hak konusunda hüküm verilirken, hakkın kendi lehine hükmedilmesi halinde bundan memnun olan, fakat aleyhine hükmedilmesi durumunda bu hükmü tanımayan insanlar için "işte bunlar zalimlerdir."¹³ denilmiştir.¹⁴ Hak ve adalet konusunda düşülmesi muhtemel izafiliğe dikkat çekilmesi anlamında çarpıcı bir hatırlatma olsa

¹⁰ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/10.

¹¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/10.

¹² Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/24.

¹³ Kur'an-ı Kerim Meâli, Muhammed Esed, çev. C Koytak-A Ertürk, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2009), en-Nûr 24/48-51.

¹⁴ Mustafa Çağrıncı, "Adalet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/342.

gerektir. Yine adalet veya zulmün neliği hakkında öznelliğe karşı çıkmakta ve nesnel karakterine atıf yapmaktadır.

Adalet ve zulüm kavramları hem dönemin fikri atmosferinde hem de Kâdî Abdulcebbar'ın teolojik sisteminde o kadar hakim unsurlardır ki "Allah'ın zulme kâdir olması" dahi ekollerce tartışılmıştır: "Şayet Allah, kabîhe kâdirse, size onu işlemeden emin kılan nedir?" sorusuna cevabı, adl'e olan inancı ve sonsuz güveni üzerinden vermektedir: "Adlin delâletidir. Bu da, onun çirkin şeyin çirkinliğini bilmesi ve ona muhtaç olmamasıdır." Argümanını ondan takip edelim: "Allah kendi nefsinden zulmü nefyetmek suretiyle övünmüştür. Nitekim şöyle buyurmuştur: '*Rabbın kullarına zulmedici değildir.*'¹⁵ '*Allah zerre miktarı zulmetmez.*'¹⁶ '*Rabbın hiç kimseye zulmetmez.*'¹⁷ Şayet O buna kâdir değilse, O'nun kendinde zulmü nefyetmekle övünmesi hasen olmaz. Nasıl ki, kudretli olmadığı için, güçsüz kişinin bekaret bozmayı terketmekle ve kötürüm bir insanın duvarlara tırmanma ve komşularının evlerine hücum etmeyi terketmekle övünmesi hasen değilse, buradaki durum da aynıdır. Allah'ın kabîh işe kâdir olmadığı halde, zulmü terketmekle övünmesi hasen değildir."¹⁸

2. Eylem Metafizliğinde Fiillerin Allah'a Nispetinin Doğurduğu Sorunlar

Mu'tezile genelinde olduğu gibi Kâdî Abdulcebbar da iyi-kötü tüm fiillerin Allah'a nispetini problemlili görmektedir. Kötü olarak nitelendirilen fiillerin Allah'a nispeti teolojik açıdan doğru değildir. Zira Allah kötüyü/kabîhi tercih etmediği gibi onu yaratmaz da. Diğer yandan iyi fiillerin insana nispetini ise teklif ve sorumluluk bakımından gerekli görmektedir. Kâdî Abdulcebbar, Allah'ın insanların kötü fiillerinin yaratıcısı olmadığı hakkında Kur'an'dan birçok ayeti delil getirmiştir. Ancak bunu istidlal ve ihticac yöntemiyle yapmaz. Zira ona göre bu meseleye nakli delil ile istidlal problemlidir. Yine ona göre biz Allah'ı ve O'nun adil, hakîm ve yalancılar elinden mucize izhar etmeyen biri olarak kabul etmedikçe, Kur'an'la istidlal etmemiz mümkün olmaz. Söz konusu meselelerin tümünün sıhhati, bu meselenin sıhhatine bağlıdır. Zira *gâipteki muhdisi isbat, şâhiddeki muhdisi isbata dayanır*.¹⁹

Bu konudaki nakli delillerden bazılarına yer vermek gerekirse şu ayeti

¹⁵ Fussilet 41/46.

¹⁶ en-Nisâ 4/40.

¹⁷ el-Kehf 18/49.

¹⁸ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/30.

¹⁹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/92.

hatırlatmak yeterlidir: “*Rahman’ın yarattıklarında farklılık göremezsin.*”²⁰ Kâdî Abdulcebbar’a göre bu ayette Allah, yarattıklarında farklılığı nefyetmektedir. Ayette geçen tefâvüt ya yaratılış bakımından ya da hikmet bakımından olur. Ondan maksadın yaratılış yönünden farklılık olması caiz değildir. Çünkü mahlukâtın farklı şekillerde yaratıldığı bilinmeyen bir durum değildir. Geriye o halde hikmet cinsinden farklılık kalmaktadır. Bu böyle sabit olunca farklılık diğer durumları da kapsaması sebebiyle kulların fiillerinin Allah’tan olması câiz değildir.²¹ Bir diğer ayet şudur: “*O, yarattığı her şeyi güzel yaptı.*”²² Kâdî Abdulcebbar’a göre her iki kıraat da, kulların fiillerinin onlarda yaratılmadığına delâlet etmektedir. Bu çıkarım şu iki ihtimal öngörülerek gerçekleştirilir. 1. Bundan maksat, Allah’ın yarattığı şeylerin tümü ihsandır. (Yani Allah tarafından güzel kılınmıştır.) 2. Ya da bundan maksat, onların tümü hasendir. (Yani Allah’a izafe edilmeksizin kendi halinde güzeldir.) Bundan maksadın ihsan olması doğru değildir. Çünkü Allah’ın fiilleri içinde ikâb/cezalandırma gibi, ihsan olarak nitelendirilemeyecekler de vardır. Böylece kulların fiillerinin hasen ve kabîhi içerdiği, bu nedenle de onların Allah’a izafe edilmelerinin câiz olmadığı söylenebilir.²³

İnsan fiilleri konusu yaratma bahsiyle de ilişkilendirilmektedir. Nitekim Sünni blok, insan fiilleri bahsini ağırlıklı olarak Allah’ın yaratma sıfatı üzerinden ele almaktadır. Haliyle yaratma da O’na tahsis edildiğinden sorun çözümlenememektedir. Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet’in tenzih çabaları birbirini yanlışlamaya ve geçersiz kılmaya çalışırken, şerrin Allah’a izafesi ve insanın ihtiyari fiilindeki iradesi, halk ve kesb kavramlarının tanımlama gücü çerçevesinde anlaşılmaya çalışılmış, neticede hem şerrin Allah’a nispeti bakımından hem de insanın sorumluluğunu ispat bakımından konunun özünden uzaklaşıldığı şeklinde bir itiraz yapılabilir. “Tartışmanın odağında yer alan *halk* kavramı, Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından kendi kullanımları itibariyle Kur’an’a atfedilse bile tartışmanın muhtevassından uzak kalan Kur’an, halk kelimesine tartışmada istihdam edildiği şekliyle yer vermemektedir.”²⁴ Kâdî Abdulcebbar’ın dediği gibi Ehl-i Sünnet’in fiilin yaratılmasıyla ilgili olarak öne sürdüğü ayetler, ef’âlu’l-ibâd tartışmalarındaki Sünni bakış açısını doğrulamaktan ziyade müşrik

²⁰ el-Mülk 67/3.

²¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 2/94.

²² es-Secde 32/7.

²³ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 2/96.

²⁴ Galip Türcan, “Kelamda İnsan Fiillerinin Yarattığı Sorun: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2005/2), 155.

toplumun şirkini sorgulayan ayetlerdir.²⁵ Yazıcıoğlu'na göre ise, ihtiyârî fiillerin meydana gelmesinde insanın rolü meselesi Hz. Peygamberce ashabına telkin edilen itikâdi esaslar arasında yer almadığı halde daha sonra kadere ilişkin tartışmalara bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Alimlerin çoğunluğu, halk sıfatında Allah'a eş koşulma riskine işaretle bunu insandan nefyetmiştir. Ancak temel hedefleri putperestliğin reddi olan konuyla ilgili ayetlerin insanların fiillerini değil, nesnelere yaratılışını konu edindiği göz önünde bulundurulunca bu istidlâlin sağlam olmadığı ortaya çıkmaktadır.²⁶

3. Eylem Metafizığının Alt Enstrümanları

Kâdî Abdulcebâr'ın teolojik sisteminde belli oranda tutarlılığın sağlandığı söylenebilir. Söz gelimi adalet ve zulmün nesnel/zati doğaya sahip olduğunu ve kişilere göre değişmeyeceğini savunmaktadır: "Eğer denilirse ki: Bu hususta en doğru anlam 'Allah'ın kullarına zulmetmeyi irade etmeyeceğinin' anlaşılmasıdır. Kulların birbirlerine zulmetmeyeceklerini irade etmeyeceği de nereden çıkıyor? Deriz ki: Ayet, zulüm olarak nitelenebilecek şeylerin tümünü kapsamaktadır. Bu nedenle de Allah'ın bunların hiçbirini irade etmeyeceğine hükmetmemiz gerekmektedir." Benzer yaklaşımı şu ayet üzerinden de okuyabiliriz: '*Allah fesadı sevmez.*'²⁷ Bu ayet gösteriyor ki Allah, ister kendinden ister başkasından olsun; ister başkasına geçsin, ister geçmesin fesadın hiçbir türünü sevmez.

Bu yargısını gerekçelendirmek adına sözü Allah'ın mâsiyetleri irade etmesinin imkânı konusuna getirmektedir ki ona göre bu kesinlikle câiz değildir. Nitekim Allah, onları irade etmiş olsaydı O'nun noksan sıfatlardan bir sıfata sahip olması gerekirdi. Bu ise Allah için câiz değildir. Burada muhaliflerinden özellikle Eş'ari kanadından sıklıkla dile getirilen örnek soruya yer vermek yerinde olacaktır. Soru Allah'ın kudreti üzerinden kurgulanmaktadır: Eğer alemde Allah'ın irade ettiği bir şey vâki olmasaydı veya O'nun irade etmediği bir şey olsaydı duyulur alemde olduğu gibi bu, O'nun aczine ve zayıflığına delâlet ederdi. Zira bir melikin, ordusundan ve halkından istediği herhangi bir şey yerine getirilmez veya onun istemediği bir şey olursa, bu durum, onun aczine ve güçsüzlüğüne delâlet eder. Bunun benzerinin gayb aleminde de olması gerekirdi. Kâdî Abdulcebâr bu soruya çarpıcı bir ayırmadan söz ederek cevap vermektedir: "Allah'ın dilediği şey ya kendi zâtına ait fiildir ya da başkalarının fiilidir. *Eğer kendine ait fiil olduğu*

²⁵ Kâdî Abdulcebâr, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, 215.

²⁶ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Fiil", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/63.

²⁷ el-Bakara 2/205.

halde, vâki olmuyorsa bu, O'nun aciz ve güçsüz olduğuna delâlet eder. Bir şeye kâdir olanın, onun sebeplerini yerine getirdiği zaman muhakkak o şeyi yapması gerekir. Çünkü o şey vâki olmadığı zaman bu durum, o zâtın acizliğine delâlet eder. Şayet irade ettiği şey başkasının fiili ise onu ya ikrah ve taşıma/haml yoluyla ya da ihtiyar tarikiyle irâde eder. Şayet onu ikrah yoluyla irâde eder de o vâki olmazsa, ikrah ve taşımaya ulaştırılan sebepten acizliğine delâlet eder. Kendisine bir fayda veya zarar dönmeksizin ihtiyar yoluyla irade edecek olur da vâki olmayacak olursa, onun acizliğine ve noksanlığına delâlet etmez. Çünkü acizin kaynağı, kudretin tükenmesidir. Fâil-i muhtardan herhangi bir şeyin vâki olmaması, onun acizliğine delâlet etmez.”²⁸

3. 1. Allah Masum Çocuklara/Müşrik Babanın Çocuklarına²⁹ Azap Eder mi?

Kelam literatüründe çocuklara isabet eden elemeler hakkında tartışmalar yürütülmüştür. Çocukların teklife muhatap olmadıkları bilinen husustur. Buna rağmen bu konu hakkında ekollerin kendi mezhebi hassasiyetleri doğrultusunda belli kabulleri benimsedikleri bilinmektedir. Mu'tezile de konuyu sahip olduğu adalet idesi üzerinden ele almaktadır.

Kâdî Abdulcebbar önce azabın tanımını yapar ve bunu Allah'tan net biçimde nefyeder. Azap, kişinin istihfaf ve aşağılama yoluyla hak ettiği zarardır. Durum böyle olunca Allah'ın ebeveynlerinin günahları yüzünden müşriklerin çocuklarına azap etmemesinin *akli delili, günahı olmayana azap etmenin zulüm olmasıdır*. Allah'ın zalim olarak nitelenmesinin caiz olmadığı ümmetin ittifakıyla sabittir. Zira zulüm kabihtir. Allah ise kötü olduğunu bilmesi ve böyle bir fiili yapmaya ihtiyacı olmaması sebebiyle asla zulmetmez.³⁰ Daha sonra Hz. Peygamber'in "Ergen oluncaya kadar çocuktan kalem kaldırılmıştır." hadisine atıf yapar. Bunun gerçekleşmesi ancak çocuğun azap görmesinin hasen olmaması ile mümkündür. Böylece müşriklerin çocuklarına azap edilmesinin zulüm olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Burada Kâdî, isabetli bir yorumla öznelliğe karşı nesnel bir tanım ve tutumdan hareket eder gibi görünmektedir. Şöyle ki, 'her ne kadar bu, şeklen zulüm olarak gözükmemekte ise de Allah için kabih/çirkin olmaz'

²⁸ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/264.

²⁹ Kelam literatüründe bu mesele *müşrik babanın çocuğu* şeklinde geçmektedir. Kişinin, babasının sorumlu olduğu bir yükümlülük (iman) sebebiyle çocuğuna dini açıdan herhangi bir hükmün terettüp etmeyeceği müsellemdir. Çocuklar dini bakımdan sorumlu da değildirler. Bu mülahazalarla masum çocuk eklentisini gerekli gördük.

³⁰ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/284.

denilirse, buna cevap olarak deriz ki: “zulüm, çirkin olunca hangi şekilde vâki olursa olsun kabih olur; faili ister Allah, isterse başka birisi olsun fark etmez.”³¹

Devamında tanıdık bir argümana yer verir. Buna özellikle Eş’ari kelamcılarının adalet tanımlarında yer verilmektedir. Soru şöyledir: Eğer ‘bunun O’dan sadır olduğunda kabih olmayacağını reddetmediniz. Zira alelade birinin aksine bir köle sahibi veya kralın mülkünde dilediği gibi tasarruf etme hakkı vardır’ denirse, şöyle denir. Biz icmali olarak zulmün kötü olduğunu zorunlu bir şekilde bildiğimiz gibi zulüm olması sebebiyle onun kötü olduğunu da biliyoruz. Yine bu durumun *fail ister malik olsun ister olmasın, failerin değişmesiyle değişmediğini* biliyoruz. Ayrıca *malikin mülkünde dilediği gibi tasarruf etmesini kabul etmeyiz*. Zira, mesela birisi ömrünü bir evin yapımı, süslemesi ve güzelleştirmesi için harcaıyıp bu uğurda bütün gücünü kullansa, sonra da evini yıkmaya başlasa, bunu yapmasına engel olunur. Diğer taraftan “kafirler, günah işledikleri için onların çocuklarının azap görmesi hasen oldu.” gerekçesine karşı, birini günahsız olarak cezalandırmak zulümdür, Allah ise zulüm işlemekten münezzehtir. Zira O, kendisini şu sözü ile bundan berî kılmıştır: “Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez.”³² “*Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez.*”³³ Ayrıca eğer durum söylediğiniz gibi olsaydı, onların dünyada da babalarının zulmü dolayısıyla cezalandırılması gerekirdi. Halbuki böyle bir şey söz konusu değildir. Görüldüğü gibi mütekellim, metodolojik tutarlılıkta ısrar etmekte ve nakli delillerin delaletiyle de teistik öznelliğe karşı duruşunu devam ettirmektedir.

Kâdî Abdulcebbar, Mücbire’nin ahiret üzerinden dile getirdiği argümana insanın yükümlülüğü üzerinden itiraz eder. Zira onlara göre: Allah, kıyamet gününde müşriklerin çocuklarına cehenneme girmelerini emreder. Onlar da bu emre uymayıp Allah’ âsi olurlar. Böylece cezayı hak ederler. Buna teklif üzerinden cevap verirken muhaliflerinin içine düştükleri çelişkiden söz eder: Bunu neden sadece kafirlerin çocuklarına tahsis edip, diğer çocuklar için de söylemiyorsunuz? Ayrıca bu sözünüz, ahiret yurdunun bir teklif yurdu olmasını da gerektirir. Halbuki delillerin beyanı bunun zıddı yöndedir. Dile getirilen bazı rivayetler hakkında sessizliği tercih eden Kâdî Abdulcebbar, bu konudaki rivayet hakkında kritikte bulunmaktadır. ‘Hz. Hatice, cahiliye döneminde doğan çocukların ahiretteki durumunu kendisine sorduğunda Hz. Peygamber ona, eğer istersen onların cehennemdeki seslerini sana işittiririm.’ buyurmuştur. Ancak Kâdî’ya göre söz konusu rivayet âhâd

³¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 2/2846.

³² el-En’âm 6/164.

³³ el-Kehf 18/49.

haberdir. Bu konuda ise zan değil, kesin ilim ifade eden bilgiye dayanmak gerekir.³⁴

Muhatapların yer verdikleri '*Her doğan fitrat üzere doğar, muhakkak anne babası onu Yahudileştirir...*' şeklindeki rivayet hakkında ise bunun kendi görüşlerinin doğruluğuna delalet ettiğini dile getirir. Zira her doğanın fitrat üzere doğduğu bildirilmektedir. Muhaliflerine göre ise bazıları fitrat üzere doğmakta diğer bazıları ise küfür üzere doğmaktadır, şeklinde isabetli tespitini yaparak onların düştükleri açık çelişkiye dikkat çekmektedir. Sonuç olarak çocukların elemi meselesinde klasik teolojik yaklaşımların çocukların dünya ve ahirette maruz kaldıkları sıkıntılara etik açıdan tatmin edici cevaplar vermekten uzak olması, onların akli ve nakli bilgileri kendi ilke ve beklentilerine göre yorumlamalarıyla ilgili bir durumdur.³⁵

3. 2. Elemler Bahsi ve Teklif

Düşünürümüz elemlerin bir kısmının iyi diğer kısmının kötü olabileceğini ifade ederek konuya giriş yapmaktadır. Şöyle ki, elemler diğer fiiller gibi bazen kötü bazen de iyi olurlar. İyi olduklarında mutlaka onların iyi olmalarını sağlayan bir vecih bulunmaktadır. Bu vecih üzere vaki olduğunda hangi failden olursa olsun, iyi olur. Vechin kabih olması durumunda da sonuç böyledir, diyerek yine öznellik riskine işaret etmek ister. Konunun anlaşılması adına küçük bir örnek vermek gerekirse, elemler hasen de olabilir kabih de. Şöyle ki, birinin ilim, adab vb. şeyler talebi için meşakkate katlanması ve yolculuk yapması hasendir. Aynı şekilde kan aldırma, ondan zararın defini kesin olarak sağlamasa da söz konusu zan sebebiyle hasen olur.

Elemler bahsinde, elemlere karşılık verilmesinin gerekli olup olmadığı hususu ivaz kavramı eşliğinde değerlendirilmektedir. Bu kavram Mu'tezile'de adalet ilkesi kapsamında konumlandırılmaktadır. Kâdî Abdulcebbar'a göre 'övgüye layık olmayan, ancak hak edilen menfaat' diye tanımlanır. Tanımdaki 'övgüye layık olmayan' kaydı ivazı sevaptan, 'hak edilen menfaat' kaydı ise lütuftan ayırır. Çünkü sevap, insanın arzu ederek

³⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/292.

³⁵ Harun Çağlayan, "Çocukların Elemi Meselesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 5:1 (2021), 18. Ayrıca bk. Çağlayan, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya Hakkındaki Durumu", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 12:1 (2014), 37-60; Hüseyin Maraz "Mutezile Kelamında Bir Hak Ediş Olarak İvazın İlahi ve İnsani Yönü", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2018), 101-138.

yaptığı güzel işlerin karşılığıdır. İvaz ise onun arzusu hilafına gerçekleşir.³⁶

Kâdî Abdulcebbar konuyu elem-ivaz ilişkisi bağlamında irdelemektedir. Elemler karşılığında bir karşılığın mutlaka olması gerektiğini dile getirir ancak bunun karşılığı dünyada da olabilir ahirette de: “Caiz olan, Allah’ın onu dünyada bir vakitte veya değişik vakitlerde ona ulaştırmasıdır. Burada ivazın devamına delalet eden bir şey yoktur. Ayrıca ivazlar içinde ahirete bırakılması mümkün olanlar da vardır. Öldürülmeyi hak etme vb. ivazlar bu türdendir.”³⁷ Ayrıca eleme karşılık onu zulüm ve abes olmaktan çıkarmak için bunun karşılığında ona yetecek kadar ivaz ödenmesi ve bu konuda başka bir amacının daha olması gerekir ki o da *itibar*dır.³⁸

Son olarak Kâdî Abdulcebbar’ın çarpıcı bir sorusuna yer vermek isteriz. Zira eseri genellikle soru-cevap diyalektiği şeklinde tasarlanmıştır. Sorunun, dini alanda teklife konu olan hususların açıklanabilir ya da makuliyeti hakkında inşa edilmesi önem taşımaktadır.³⁹ Allah’ın önce kulunu mükellef tutması ve sonra da teklife konu ettiği şeyi ona açıklamamasını tecviz ediyor musunuz? Kelamcımızın cevabı net olduğu kadar inanç alanının makuliyetini savunması bakımından kayda değer görünmektedir: “Bu konuda prensip olarak şöyle demek gerekir. Biz Allah’ın kulunu önce mükellef tutup sonra da teklife konu olan şeyleri açıklamamasını tecviz etmiyoruz. Allah kulunu bir hususta mükellef kıldığında teklife konu olan şeyleri ona muhakkak açıklaması gerekir. Aksi takdirde kulun mükellef olduğu şeyleri yapması zorunlu olmaz. Hatta bunları açıklamadığı takdirde Allah’ın insanı mükellef kılması abes ve faydasız olurdu.”⁴⁰ Görüldüğü gibi yazar Allah’ın emir ve yasaklarının, sorumlu kılınan insanlar tarafından açık bir şekilde anlaşılmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Bu beyan ile yazarın Allah’ı abeslikten/anlamsızlıktan uzak kılmaya çabaladığı ve imanı anlaşılır ve rasyonel temellere dayandırarak fideist bir anlayıştan uzak durmaya

³⁶ İlyas Çelebi, “İvaz”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/489.

³⁷ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/320.

³⁸ Kâdî’ya göre, “elemlerin iyi olma nedeni kulların fayda ve maslahatına yönelik olmasıdır. Bunlara ilave olarak mihnet ve i’tibar kavramlarını da kullanır.” Hulusi Arslan, *Mu’tezile’de İyilik ve Kötülük Problemi*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021, 137. Ayrıca bk. Kâdî Abdulcebbar, *Dinin Temel İlkeleri (el-Muhtasar fi Usûli’l-Dîn)*, çev. H Arslan, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017, 110.

³⁹ Nitekim Kâdî Abdulcebbar, kelâm-ı ma’kûl kavramsallaştırmamasından söz eder. “Bu, kelâm-ı kadîm ve kelâm-ı nefsi ile Kur’an’a atfedilen değer hükümlerinin tümünü reddeden onu, insan gerçekliğinde aklın, dilin ve ahlakın delaleti içerisinde ele alan bir bakış açısıdır. Bu bakımdan bu nazariye diğer iki yaklaşımın tam karşısında yer alır.” İbrahim Arslan, *Kâdî Abdulcebbar’a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur’an*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, 69.

⁴⁰ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/336.

çalabıldığı anlaşılmaktadır.

Diğer yandan ivazın Allah için vacip görülmesi din dili bakımından isabetli olmamakla birlikte, Sünni bilginlerin ilahi irade ve kudreti sınırlandıracağı düşüncesiyle ivaz nazariyesini bütünüyle reddetmeleri de doğru olmasa gerektir. İlgili ayetler dikkate alındığında ilahi musibetlere sabredenlerin cennetle müjdelenmesi, birçok hadiste hastalıkların müminlerin günahlarını sileceğinin açıklanması göz önüne alındığında ilahi iradeyi sınırlandıran vücup fikrini paranteze alıp, hikmete uygun bir ivaz nazariyesinin benimsenmesi Allah'ın adalet, hikmet ve rahmet sıfatlarının gereği olarak görülmelidir.

3. 3. Allah'ın Teklifte Bulunmasının Anlamı

Kâdî Abdulcebbar'ın teklif kavramına önem verdiği görülmektedir. Onun kelami çözümlmelerine baktığımızda teklifin anlam ve değerini kaybetmemesine sürekli göndermelerde bulunduğu gözlenmektedir. Teklif, özü itibariyle faydayı elde etme veya zararı def etme bakımından yapması veya yapmaması gerekenler konusunda muhatabı bilgilendirmektir. Bu hususta mükellefe ulaşan zorlukların, cebir noktasına ulaşmaması gerekir. Bu şartların mutlaka bulunması gerekir. Çünkü onlardan biri ortadan kalkarsa sınır ihlal edilmiş olur.⁴¹ Kâdî Abdulcebbar, teklifi insan özgürlüğünden hareketle kurgular. Ona göre teklif, her şeyden önce, teklif getiren Allah'ın fiilidir. Bu tür bir fiilin iyi olması ise ancak özgürlük imkanının bulunması ile birlikte düşünülebilir.⁴²

Peki teklifle amaçlanan nedir? Allah'ın bizi yaratmasında, yaşatmasında, bize güç ve kudret vermesinde, akli bahşetmesinde, fıtratımıza kötüye karşı arzu ve iyiye karşı isteksizlik koymasında; bütün bunlarda mutlaka bir gayesi vardır. Allah'ın amacı ya kötülüğe teşvik olur; bu durumda teklif caiz olmaz. Çünkü kötülüğe teşvik kötüdür ve Allah'ın kabih olan bir şeyi yapmayacağı açıktır. Bu durumda geriye O'nun maksadının teklif olması ve söz konusu teklifle bizi başka şeyle ulaşılmayan *bir dereceye yükseltmesi* kalmaktadır.

Sünni kanattan ileri sürülen bir iddiaya Kâdî Abdulcebbar'ın cevabı anlamlı görünmektedir. İman etmeyeceği bilinen kişiye iman teklifiyle ilgili ileri sürülen soruya cevabını kendisinden iktibas edelim: "Hz. Peygamber, Ebu Leheb'ten cezaya müstehak olmaması için isteyerek iman etmesini

⁴¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/338.

⁴² İbrahim Aslan, *Kâdî Abdulcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu*, İstanbul: Otto Yayınları, 2014, 300.

istediğinde, o şekaveti sebebiyle bunu tercih etmedi. Bu durum, Resûl-i Ekrem'in aczine delalet etmez. Aynı şekilde Müslümanlar, Hristiyan ve Yahudilerden kilise ve havralara gitmeyi terk ederek, kendi istekleriyle İslam'a girmelerini istediklerinde onların bunu yapmamaları Müslümanların aczine ve güçsüzlüğüne delalet etmez."⁴³ Anlaşıyor ki yazara göre, konu ilahi ezeli bilgiye değil insanın özgürlüğü ve teklife taalluk etmektedir. İmanın imkanını teklif bağlamında araştırmak gerekmektedir.

Yine Sünni cenahtan tanıdık bir argümana Kâdî Abdulcebbar'ın verdiği yanıt önemlidir. Cevabında adalet ve hikmet idelerinden hareket etmekte ve Allah'ın zâtî fiillerini tahsis etmektedir. Soru şöyle kurgulanır: Ümmet: 'Allah'ın dilediği olur, dilemediği de olmaz' sözü üzerine icma etmiştir. Bu da gösterir ki alemde küfür ve masiyet türünden olup biten ne varsa bunların tamamı Allah'ın dilemesi ilelerdir. Dile getirilen iddiadaki icma kaydına itiraz ederek der ki: "Bunlarda icmanın gerçekleştiği iddiası imkansızdır. Zira bu konuda biz muhalifiz. Bu, Mücbire'nin söylemlerindedir. Ayrıca bu konuda icma ile istidlal imkansızdır. Zira icmanın hüccet oluşu ya Kitab'a ya da sünnete dayanır. Her ikisi de ancak Allah'ın adli ve hikmeti söz konusu olunca hüccet olur. Allah kabih yapmaz ve onu irade ve tercih de etmez." Argümanına devam ederek doğru te'vilin nasıl yapılması gerektiğini beyan eder: "Bu söz ('Allah'ın dilediği olur, dilemediği de olmaz') ile ümmetin muradı zorunlu olarak bilinemez. Onların muradı zorunlu olarak bilinemeyince Allah'ın Kitab'ında ve Resûlünün sünnetinde olduğu gibi te'vile gidilmesi gerekir. Zira icma, kitap ve sünnetten bir şey eksiltmediği gibi onlara herhangi bir ilave de yapamaz. Te'vilde bulunma hususunda kendilerinin herhangi bir rüchaniyetleri de yoktur. Biz de aklın ve naklin delaletine muvafık bir şekilde te'vilde bulunarak üzerinde icma edildiği belirtilen o söz ile şu hususun murad edildiğini söyleriz: Allah'ın zâtî fiillerinden istediği olur, istemediği de olmaz. Bunun dışında bir te'vil caiz değildir."⁴⁴

Sünni ekollerin bir başka argümanı da küfür ehlinin küfrü tercih etmeleri ve küfür hali üzere yaşamalarının Allah'ın kudreti ve iradesiyle ilişkisi üzerinde zihinlerde yarattığı paradokstur.⁴⁵ Kâdî Abdulcebbar bu

⁴³ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/266.

⁴⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/270.

⁴⁵ Bu yaklaşımı Sünni ekollerin adalet tanımlarında görebiliriz: "Adalet, malikin mülkünde dilediği tasarrufta bulunmasıdır." Bk. Eş'ari, *el-İbâne*, Beyrut: Daru İbn Zeyd, ts. 56; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, 410; İbn Furek, *Makalatü's-Şeyh Ebi'l Hasan el-Eş'ari*, 126. Söz konusu kelami yaklaşımın tefsire yansımaları hakkında örnek bir çalışma için bk. Hasan Ögmüş, "Razi'nin

iddiaya cevap verirken tekrar teklif kavramından ilerlemektedir. Zira insanların iman ve küfür seçenekleri karşısında özgür bırakılmaları teklifin gereğidir. Bunu Allah'ın iradesine veya kudretine meydan okuma şeklinde değerlendirmek doğru değildir. Çünkü insanları denemek üzere özgür iradeleriyle yaratan Allah'tır. Kâdî bu noktaya temas eder: Meydana gelen bu şeylere engel olmaya Allah'ın kadir olmadığı kastedildiğinde bunu Allah hakkında düşünmek caiz değildir. Çünkü Allah onlara mani olmaya kadirdir. Ancak *O, bunu teklif kalkmasını ve sevap-ikab iptal olmasını diye yapmamıştır.*⁴⁶ Yine konuyla ilgili bir ayete atıf yaparak düşüncesini pekiştirir: *"Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin tümü iman ederdi. Durum böyle iken sen mi insanları mümin olmaya zorlayacaksın?"*⁴⁷ Eğer onları imana zorlamayı ve buna sevk etmeyi dileseydi bu, O'nun için mümkündü. Ancak *"O, onlara zaman tanıdı ve iman edip etmemeyi onların kendi isteklerine bıraktı. Bu nedenle kendi kendilerine iyi tercihlerde bulunacak olurlarsa, Allah nezdinde değerli olmayı hak ederler. Eğer kötü tercihte bulunacak olurlarsa, O'nun nezdinde değersizliğe müstehak olurlar. Böylece teklif devam etmiş olur ve doğacak sonuçta müstehak olma, esastan ve baştan iptal edilmiş olmaz."*⁴⁸ Görüldüğü gibi Kâdî, Allah'ın kudreti ile insanın özgürlüğü arasındaki sünni ekollerin dile getirdikleri teolojik gerilime düşmeyerek, tercihini insanın özgürlüğünden yana kullanarak teklife anlam ve meşrûiyet kazandırmıştır. Teklifin anlam kaybına uğramaması adına yazarın önemli bir çıkarımına temas etmek 210

gerekir. O, iradenin ortaya çıkması için, isteklerin olmasını zorunlu görmemektedir. Bunun sebebi gücü, bilgisi ve istemi dışında gerçekleşen doğal istek ve dış çevre gibi tüm koşullardan insanı özgür kılmak, böylece eylemin insanın yetkesinde geliştiğini ispatlamak, bundan dolayı da insanın eylemlerinde sorumlu olduğunu ifade etmektir. Kâdî'ya göre isteklerimiz tek başına, ne irade olarak kabul edilebilir, ne de isteklerimizin iradeyi belirlediği kabul edilebilir.⁴⁹ Böylece "o, insanın iç dünyası ile ilgili irade üzerindeki deneyici nedenselliği ve insan iradesini insandaki dirimsel yön, istek ve arzular ile açıklamayı yöntem edinen her tür indirgemeciliği reddetmiş olmaktadır."⁵⁰

Tefsirinde Eş'ariliğin Etkisi (Allah'ın Fiillerinin Amaca Bağlanması Çerçevesinde)", Bilimname Dergisi, 26 (2014/1), 51-69.

⁴⁶ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/278.

⁴⁷ Yûnus 10/99.

⁴⁸ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/282.

⁴⁹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, 12/227.

⁵⁰ Yunus Cengiz, *Mu'tezile'de Eylem Teorisi Kâdî Abdülcebbar Örneği*, İstanbul: Düşün yayıncılık, 2012, 326.

3. 4. Allah'ın Lütüfta Bulunması

Kâdî Abdulcebbar, Allah'ın insanları mükellef tutmakla kendilerine lütüfta bulunduğunu, sevap kazanmalarına vesile hazırladığını ve onlara yarar sağladığını söyler.⁵¹ Fiiller bahsinde Allah'ın lütüfta konusu da gündeme gelmektedir. Aslında fiiller bahsi geniş kapsamlı olduğundan birçok konuyla ilişkisi söz konusu olmaktadır. Bir mesele de Allah'ın kafirlere lütüftunun olup olmadığıdır. Kâdî Abdulcebbar icmalî ve tafsilî olmak üzere iki tür cevap vermeyi dener. Ancak cevaplarında hem kendi teolojik tutarlılığını korumaktadır hem de aktüel hayattan örneklerle konuyu daha anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. İcmalî cevabı şöyledir. Bu teklif Allah'tan sadır olmuştur. O'nun adaleti ve hikmeti sabittir. O, kabih olanı asla irade etmez ve yapmaz. O'nun yaptığına mutlaka hasen olması gerekir. Tafsilî yönteme gelince, müminin mükellef oluşunun güzel olduğu sabittir. Güzel oluşu, Allah'ın teklife konu olan şeye onu muktedir kılmaması, onu yapmaya ilişkin güdülerini güçlendirmesi ve bu husustaki engelleri gidermesiyle mümkündür. Bunların hepsi müminler için sabit olduğu gibi kafir için de sabittir. *Aralarındaki fark, müminin ihtiyarını kendisi için iyi olanı yapıp, aklını kullanarak iman etmesine karşılık, kafirin iradesini iyi yönde kullanmayarak inkar etmiş ve şakî olmuş olmasıdır.* Bu durum, Allah'ı her ikisine de lütüfta bulunmuş konumundan çıkarmaz. Buradaki durum, boğulmak üzere olan iki kişiye ip uzatmaya benzer. Onlardan biri ona tutunarak kurtulur, diğeri ise ipe tutunmayarak boğulur. Yine aklıktan ölecek hale gelmiş iki aç kişiye yemek vermeye benzer. Biri kendisine sunulandan yiyerek kurtulmuş, diğeri ise sunulana yemeyerek ölüp helak olmuştur. Nasıl ki, Allah'ın verileni kabul etmeyene değil, sadece kabul edene nimet verici olduğu söylenemezse, buradaki durum da aynıdır.⁵²

“Allah, kafirin halinden onun inanmayacağını bildiği halde, ona teklifte bulunması abes olmaz mı?” şeklinde bir soruya cevap verirken abesliğin aslında hangi durumlarda söz konusu olabileceğine değinmektedir. Şöyle ki, abes, failin karşılığında belli bir ivaz olmaksızın yaptığı her türlü fiil şeklinde tanımlanır. Teklif ile Allah'ın maksadı, mükellefi sevapla ödüllendirmektir. Bu durum, söz konusu teklifte de hasıl olmaktadır. Bunun hasıl olabileceği, onun iman etme imkanı ile anlaşılmalıdır. Yine “şayet, Allah, iman etmeyeceğini durumundan bildiği halde kafiri mükellef tuttuğu takdirde, sanki onun bilmemesini emretmiş gibi olur. Bu da fasiddir.”

⁵¹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, 11/134. Ayrıca bk. Mustafa Sinanoğlu, “Teklif”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/386.

⁵² Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/342.

şeklindeki suale cevabı şöyledir: Allah, kafirin durumundan inanmayacağını bildiği gibi, *imanı tercih ettiği takdirde güç yetireceğini de bilmektedir*. İmanı tercihte mükellefin muhtaç olduğu şey, Allah'ın onu bilmesi değil, budur. Kâdî Abdulcebbar'ın bu sorunun ardından özet babından sözleri konuyu netleştirmektedir. “Kâfiri mükellef kılmak, iyilikte mümini mükellef kılmak gibidir ve bunlar arasında hiçbir fark yoktur. İhtilaf, inkar edeceği bilineni Allah'ın mükellef kılmasının hasen olup olmadığı konusundadır. Bize göre böyle bir teklif hasendir. Çünkü Allah, onu ancak teklifle ulaşılabilecek bir dereceye yükseltmiştir. Bu derece de sevap derecesidir. Şeyhimiz Ebu'l-Kâsım'a göre ise bu durum, onun hakkında aslah olduğu ve o da aslah ve en yararlı olanı irade ettiği için mükellef tutulması hasen olmuştur.”⁵³

Lütuf konusunda naslar açısından bakılınca, mükelleflerin kendi iradeleriyle iman ve itaat etmelerine yardımcı olacak ilahi nimet ve lütufların insanlara yeterince verildiğini söylemek gerekir. İnsana yükümlülüğün üstesinden gelebilecek şekilde irade hürriyetinin verilmesi, peygamberlerin gönderilmesi, ilahi kitaplar vasıtasıyla kulluk görevlerinin bildirilmesi söz konusu lütufların başlıcalarıdır. Diğer taraftan Allah kimseyi mümin veya kafir olarak yaratmamıştır. Herkes mümin olmaya ve kafir olmaya elverişli olarak dünyaya gelmektedir. Mükellef olan insan, iradesini iman yönünde kullanırsa Allah kendisine lütufta bulunur. Eğer iradesini inkardan yana kullanırsa Allah onu lütuftan mahrum bırakır.⁵⁴ Naslara bütünsel bakıldığında en sağlıklı bakış açısının bu olduğu söylenebilir.

Sonuç

İnsanın eylemlerini nasıl organize ettiği ve eylediği ilk dönemlerden itibaren düşünürlerin ilgisini çekmiştir. Kelâmcılar da başlangıçtan beri bu konu üzerine eğilmişlerdir. Zira konu bir yönüyle ilahi zâtı, O'nun bazı sıfatlarını ilgilendirirken; diğer yönüyle teklife muhatap kılınan insanı, yeteneklerini ve özgürlüğünü ilgilendirmektedir. Fiiller meselesi, hayatın amacı, varlığın varoluşsal bulunuşu ve insanın hürriyeti gibi temel konuları gündeme taşımaktadır.

Kâdî Abdulcebbar'ın çözümlemelerine baktığımızda kullandığı dil, yöntem ve argümanlara dair ulaştığımız sonuçları şöyle sıralamak mümkündür.

1. Ele aldığı kelâmi konuları işlerken nakli verilerle birlikte genellikle

⁵³ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/352.

⁵⁴ İlyas Çelebi, “Lutuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/241.

rasyonel bir dil kullanmaya çabalamaktadır. Kullanmaya çalıştığı yöntemle öznelliğe karşı daha nesnel bir din dili kullanmaya çalıştığı görülmektedir. Mesela hak, objektif bir kavram ve sabit bir kanun ilkesidir. Bir hak/adalet konusunda hüküm verilirken, kişilerin değişmesine göre hükmün değişmemesi gerektiğini hatırlatır. Hakkın kendi lehine hükmedilmesi halinde bundan memnun olan, fakat aleyhine hükmedilmesi durumunda bu hükmü tanımayan insanların Kur'an'da bu tutumlarının eleştirildiği malumdur. Kendisinin hak, adalet ve zulüm konularında düşülmesi muhtemel izafiliğe/rölativizme karşı dikkat çekerek, teistik subjektivizmi benimsemediği aksine ahlaki objektivizme taraftar olduğu görülmektedir.

2. Rasyonel bir dil kullandığı kadar dönemine hitap eden aktüel örnekler kullanmayı tercih ettiği görülmektedir. Kendisinin kullandığı örneklerin aynısının günümüz için de yeterli olmayacağı açıktır. Günümüzdeki araştırmacılar da onun gibi güncel şartları/ihtiyaçları/verileri kullanarak temellendirmelerde bulunabilmeli ve çağdaş sorulara yeni cevaplar üretmelidir.

3. Yazarın temel prensip olarak benimsediği adalet ilkesine yaptığı atıflar yerindedir. Adalet idesiyle hem Allah tasavurunu hem de Allah'ın insanla olan münasebetlerini değerlendirmektedir. Bu yaklaşımın Mâtürîdî kelâmında hikmete tekabül ettiği söylenebilir. Fiiller konusunu teklifle ilişkilendirmesi de önemlidir. Yazar, teklifi anlam kaybına uğratacak teolojik çıkarımlara itiraz etmekte ve teklifin merkezi konumunu, insan özgürlüğünün temel referans noktası olarak takdim etmektedir.

4. Kelâm ekollerinin kendi içlerinde sistematik bir tutarlılığa sahip olmaları beklenir. Mu'tezile, tevhid ve adaleti temel eksenlerine alan bir ekol olarak, müşriklerin çocuklarına ya da tercih ettiğimiz şekliyle masum çocuklara herhangi bir karşılığı olmaksızın elem verilmesini, ezâ edilmesini dini ve ahlaki açıdan savunulabilecek güçlü argümanlara sahip bir hüküm olarak görmemektedir. Çocukların -âkil/rüşd ve bâliğ olmadıkları için- teklife muhatap olmadıkları fıkıh ekollerince teslim edilen bir gerçektir. İtikadi açıdan teklife konu olmayan çocukların, sırf babalarının yanlış tercihte bulunmalarından ötürü (inkarı seçmeleri) eleme muhatap olabileceklerini savunmanın teolojik bakımdan sağlam ve ikna edici delillere sahip olduğu söylenemez. Çocukların ceza-i ehliyeti hâiz olmadığını da eklemek gerekir. Diğer yandan sorumlulukların şahsiliği ilkesini de hatırladığımızda mezheplerin kendi kudret temelli tanrı tasavvurları açısından konuya yaklaşımları ve her türlü hikmetten/anlamdan soyutlanır tarzda Allah-insan ilişkisine özellikle mülkiyet üzerinden yaklaşımları doğru görülmemelidir.

Başka bir ifadeyle 'mülk O'nundur, mülkünde dilediği yapar' ancak O'nun fiilleri hikmetten, anlamdan ve amaçtan hâli değildir. Mu'tezile'nin dile getirdiği zorunluluğu da ontolojik anlamda değil ahlaki kategoride anlamak ve bunun hariçten değil O'nun zâtından kaynaklanan dahili bir belirleme/takdir olduğu not edilmelidir. Allah'ın sadece kudret sıfatını hâiz olmadığı, ilim, irade, rahmet, inayet, lütuf, hikmet ve adl gibi daha nice sıfatları hâiz olduğu hatırlanmalıdır.

Kâdî Abdulcebbar yüzleştiği kelâmi/düşünsel sorunlara kendi metodolojisinde rasyonel ve ikna edici cevaplar üretmeye çalışmıştır. Hedefimiz çağdaş ihtiyaçlara ve güncel sorunlara cevaplar üretebilecek dinamik bir teolojik dil inşa etmek olmalıdır. Bu manada *geleneğimiz* temel referansımızdır ve geleneğimizin zengin imkanlara ve çoğulcu bir karaktere/farklılığa sahip olduğu da unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Arslan, Hulusi. *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük Problemi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021.
- Aslan, İbrahim. *Kâdî Abdulcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu*. İstanbul: Otto Yayınları, 2014.
- Aslan, İbrahim. *Kâdî Abdulcebbar'a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Can, Seyithan. "Modern Anatominin Hareket Kuramı Ekseninde Klasik Kelamın İnsan Fiilleri Anlayışına Uzlaşımçı Yaklaşım". *Kader Dergisi*. 18:2 (2020), 570-586.
- Cengiz, Yunus. *Mu'tezile'de Eylem Teorisi Kâdî Abdülcebbar Örneği*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Çağlayan, Harun. "Çocukların Eleme Meselesi Hakkında Bir Değerlendirme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. 5:1 (2021), 1-21.
- Çağlayan, Harun. "Teklif Karşısında Çocukların Dünya Hakkındaki Durumu". *Kelam Araştırmaları Dergisi*. 12:1 (2014), 37-60.
- Çağrı, Mustafa. "Hürriyet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 502-5. İstanbul, 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Adalet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 1/341-3. İstanbul, 1988.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 31/391-401. İstanbul, 2006.
- Çelebi, İlyas. "İvaz", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 23/488-490. İstanbul, 2001.
- Çelebi, İlyas. "Lutuf", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 27/239-241. İstanbul, 2003.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Amel", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3/16-20. İstanbul, 1991.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Niyet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 33/169-172. İstanbul, 2007.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Tefsirde Akılcı Eğilim/Mu'tezile'ye Göre Kur'an'da Mecâz Meselesi*. çev. N Konaklı&N Uzun. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.

Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *El-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Beyrut: Daru İbn Zeyd.

Kâdî Abdulcebbar. *el-Muhtasâr fî Usûli'd-Dîn*. nşr. Muhammed Ammare. Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd içinde. Kahire, 1971.

Kâdî Abdulcebbar. *Dinin Temel İlkeleri (el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn)*. çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. Çev. İlyas Çelebi. ed. Metin Yurdağür. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul: 2013.

Kâdî Abdulcebbar. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-adl: et-Ta'dîl ve't-Tecvîr*. c. 6/1, thk. Mahmud Muhammed Kâsım. yy yok, Kahire, tsz.

Kâdî Abdulcebbar. *el-Muğnî, fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-adl: et-Teklif*. c. 11, thk. Muhammed Ali Neccar. yy yok, Kahire, tsz.

Kâdî Abdulcebbar. *el-Muğnî, fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-adl: en-Nazar ve'l-Ma'rife*. c. 12. thk. İbrahim Medkur. edt. Taha Hüseyin. yy yok, Kahire, tsz.

Kazanç, Fethi Kerim. "İslam Kelamında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 7:4 (2007), 125-212.

Maraz, Hüseyin. "Mutezile Kelamında Bir Hak Ediş Olarak İvazın İlahi ve İnsani Yönü". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2018), 101-138.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmud. *Kitâbü't-Tevhîd*. Açıklamalı tercüme. çev. B Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.

Öğmüş, Hasan. "Razi'nin Tefsirinde Eş'ariliğin Etkisi (Allah'ın Fiillerinin Amaca Bağlanması Çerçevesinde)". *Bilimname Dergisi*, 26 (2014/1), 51-69.

Özsoy, Ömer-Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an*. Ankara: Fecr Yayınları, 1999.

Sinanoğlu, Mustafa. "Teklif", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 40/385-7. İstanbul, 2011.

Türcan, Galip. "Kelamda İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15 (2005/2), 139-158.

Uludağ, Süleyman. "Amel", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3/13-16. İstanbul, 1991.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kalam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 25/196-203. Ankara, 2002.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "Fiil". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.